HOMOSEKSUALNOST U SREDNJOVEKOVNOJ SRBIJI

Stanoje Bojanin

APSTRAKT

Ova studija predstavlja istraživanje do sada neispitane teme koja se tiče homoseksualnosti u srednjovekovnoj Srbiji. U radu su predstavljeni najvažniji izvori i ukazano je na osnovne principe njihove metodološke obrade. Razmotrena je, takođe, srednjovekovna slovenska terminologija kojom se označavala homoseksualnost, kao i jezik kojim se o navedenoj problematici pisalo i (verovatno) govorilo. Kao najvažniji izvori izdvajaju se oni vezani za pokajničku praksu srednjovekovne crkve kao što su upitnici sa pitanjima koje je trebalo postaviti verniku prilikom ispovesti i crkvenopravni spomenici kanonskog i penitencijalnog prava koji su sadržavali detaljne opise telesnog greha na osnovu kojih se određivala njegova težina i vrsta crkvene kazne.

KLJUČNE REČI

homoseksualnost, „protivprirodni greh", ispovest, penitencijalni zbornici, Epitimijni nomokanoni Jovana Posnika i Pseudo-Zonare, kanonsko pravo, Dušanovo zakonodavstvo, srednji vek.

Istraživanje mnogobrojnih tema iz oblasti društvene istorije srednjovekovne Srbije nailazi na osnovnu prepreku u vidu slabo očuvane izvorne građe. Sa jedne strane, uzrok tome leži u ne baš srećnoj sudbini pisane reči koja je nastajala na teritoriji srpskih srednjovekovnih zemalja u kasnijim istorijskim epohama, dok sa druge, u interesovanju pisane srednjovekovne kulture – koja je uglavnom bila klirikalna – za određene teme i pojave. Osim toga, srednji vek predstavlja epohu u kojoj ogromna većina nije vladala pisanom rečju i u kojem su se znanja i iskustva uglavnom prenosila usmenim putem. Tako je problematika vezana za privatni i intimni život pojedinca, pogotovo ona koja se tiče seksualnog života i njegovog homoseksualnog vida, prilično neuhvatljiva, nezavisno od njegovog/njenog društvenog statusa.

Istorijski izvori na osnovu kojih se upuštamo u veoma neizvesno istraživanje o srednjovekovnoj homoseksualnosti prilično su malobrojni, a podaci jednostrani i veoma oskudni. Dobrim delom, pomenuto stanje zavisi od vrste i porekla sačuvane istorijske građe. U našem slučaju, to su uglavnom izvori pravnog karaktera, u znatno manjoj meri svetovnog, u većoj crkvenog porekla. Osim kanonskog prava, određeni značaj imaju i različiti crkvenopravni sastavi vezani za pokajničku praksu srednjovekovne Crkve. To su penitencijalni, odnosno epitimijni zbornici (pokajničke knjige) sa propisanim epitimijama (crkvenim kaznama) za različite grehe,[1] koji su predstavljali važne priručnike duhovnicima prilikom ispovesti. Uz njih stoje i upitnici koje su pomenuti duhovnici koristili prilikom obreda ispovesti. U tesnoj vezi sa penitencijalnom praksom Crkve, mada ne i direktnoj, stoje viđenja onostranog sveta, nekanonski, nezvanični i popularni tekstovi. Ova vrsta apokrifne književnosti može se, zbog svog porekla i namene, smatrati mestom susreta između zvanične kulture Crkve i one nezvanične, laičke i usmene. U njoj se prepoznaju različiti modeli koji su se mogli primeniti u svakodnevnoj usmenoj komunikaciji parohijskog života Crkve i njene pastve. Poruke o onostranom svetu grešnika, a samim tim o posledicama neokajanog greha, prenosile su se i vizuelnim putem, pomoću likovnih predstava paklenih muka na kompozicijama Strašnog suda oslikanih iznad izlaza srednjovekovnih crkava. Ograničen i fragmentarni uvid mogu da pruže i pojedina žitija znamenitih svetitelja sa poukom vernicima da se pridržavaju hrišćanskog načina života.

Za razliku od prilično siromašne izvorne građe, literatura koja obrađuje temu homoseksualnosti u srednjovekovnoj Srbiji ne postoji. Možda je dopušteno pomisliti da se interesovanja za određene teme kod srpskih hroničara i istoričara nisu mnogo promenila u poslednjih pola milenijuma. Ipak, iz vesna istraživanja postoje, i ovom prilikom ukazao bih na nekoliko njih, bliskih našoj temi. Prvo je opšteg tipa, predstavljeno u knjizi Eve Levin (2006), objavljenoj 1989. godine, koja razmatra seksualnost pravoslavnih Slovena uopšte (od 900. do 1700.), osvrnuvši se i na homoseksualnost. Istraživanje je znatnim delom zasnovano na različitoj crkvenopravnoj građi koja do danas uglavnom nije objavljivana, u nauci gotovo da nije obrađivana, a u značajnom obimu je bila aktuelna i u srednjovekovnoj Srbiji.[2] Sledeći rad je Spyrosa Troianosa, *Crkveni i svetovni pravni izvori o homoseksualnosti u Vizantiji* (1989) u kojem su sakupljeni podaci koji se tiču homoseksualnosti iz vizantijskog svetovnog i crkvenog zakonodavstva. Ovaj je članak prilično važan za srpsko srednjovekovno društvo koje je neko vreme bilo pod direktnom vizantijskom upravom, dok je kasnije, za potrebe nezavisne države i autokefalne crkve raspolagalo srpskoslovenskim (srpska redakcija staroslovenskog jezika) prevodima vizantijske carske, kanonske i druge crkvenopravne građe. U ovom kratkom pregledu literature ne bi trebalo izostaviti rad Bariše Krekića (2010) iz 1987. godine koji se bavi istraživanjem homoseksualnosti u Dubrovniku, srednjovekovnoj komuni koja je negovala tesne ekonomske i društvene veze sa srednjovekovnom Srbijom i državama u njenom bližem ili daljem zaleđu. U ovom radu istaknut je nedostatak izvora – iako je dubrovačka arhivska građa relativno dobro sačuvana – te se navedena problematika može pratiti tek od druge polovine XV veka.

Osnovno teorijsko i metodološko polazište istraživanja predstavljenog u ovoj studiji jeste ono koje srednjovekovni pojam „seksualnost" razlikuje u od današnjeg (Fuko 2006[2]). Isti je slučaj i prilikom istraživanja specifičnijih kategorija kao što su „homoseksualnost", heteroseksualnost" „biseksualnost" i „travestitstvo" (upor. McCarthy 2004, 8). Možemo se složiti sa stavovima Johanssona i Percyja (1996, srpsko izdanje 2010, 44) da se savremeni pojmovi „homoseksualac", „gay" ili „queer" ne mogu preslikati u srednji vek, pošto su nastali u sasvim drugačijoj istorijskoj epohi XIX i XX veka. U nauci je još uvek otvoreno pitanje (apsolutne) distinkcije između homoseksualnog čina i homoseksualnog identiteta u epohi srednjega veka. Ako se i može govoriti o identitetu zasnovanom na istopolnim odnosima u srednjem veku, on se ipak ne bi mogao poistovetiti sa savremenim identitetima homoseksualne orijentacije (upor. Allen J. Frantzen i Simon Gaunt, prema McCarthy 2004, 9). U svakom slučaju, namera ove

1 Epitimija ili zaprećenje (запрѣщеніе) predstavlja zabranu pristupa Svetoj tajni pričesti. Ona je vremenski ograničena i dužina njenog trajanja u skladu je sa težinom učinjenog greha i spremnošću prestupnika da se pokaje.

2 Osnovnu sistematizaciju pomenute izvorne građe, kao i pokušaj da se utvrdi značaj pojedinih sastava u pastirskoj praksi srednjovekovne Srbije krajem srednjeg veka, predstavio sam u svojoj knjizi, Бојанин 2005.

studije je da, pre svega, pruži uvid u što veći broj sačuvanih izvora koji su na svoj način bili aktuelni u srpskom srednjovekovnom društvu i da analizira njihovu poruku, rekonstruiše, ukoliko je moguće, domete te poruke, odnosno njen društveni značaj.

PROPOVED SV. SAVE: UPOZNAVANJE SA GREHOM

Hronološki, istraživanje otpočinjemo proučavanjem prve polovine XIII veka. Zapravo, reč je o uslovnoj hronologiji koja stoji u vezi sa nama danas jedinim poznatim konkretnim događajem iz srednjovekovne prošlosti Srbije koji se tiče homoseksualnosti. I to veoma posredno. Svi drugi podaci na osnovu kojih je nastala ova studija vremenski su neodređeni i u praksi nepotvrđeni, pošto je reč o pravnim izvorima i apokrifnoj lepoj književnosti.

Bilo je to u vreme vladavine kralja Stefana Radoslava (1228–1234) kada je njegov stric, sv. Sava, po povratku iz Svete zemlje obilazio područja nedavno osnovane arhiepiskopije. U svojim vizitacijama on je podučavao vernike o osnovnim vrlinama hrišćanskog načina života. Na jednom skupu je srpski arhiepiskop održao propoved o značaju seksualnog suzdržavanja za hrišćanski moral i poštovanje bračne zajednice. O tome nas obaveštava Teodosije, pisac Žitija sv. Save, koji je zabeležio: „Sa suzama svakoga moljaše da se bežeći kloni razvrata i preljube, muželoštva i skotološtva, i svakog bluda". Svoje pripovedanje Teodosije nastavlja u upravnom govoru, citirajući deo navodne propovedi koju je sv. Sava uputio svojoj pastvi: „Otkrijmo ovde sami sada grehe svoje, da na budućem sudu, ustavši kao gorki tužioci protiv nas, ne postanu jači od nas. Najpre ti reci grehe svoje – reče – da se opravdaš. Od velikih je muka lek ispovedanje grehova i bežanje od njih" (Теодосије 1984, 167).

Propoved srpskog arhiepiskopa ukazuje na onu vrstu greha za koju je bila zainteresovana srpska crkva tokom prve polovine XIII veka. To su bili intimni, tajni, teško uhvatljivi gresi koji se nisu mogli kontrolisati javnim putem. Kao jedan od mogućih načina kontrole bilo je neprestano uticanje na samosvest vernika o značaju seksualnog suzdržavanja i isticanje važnosti ispovesti učinjenog greha. Ta je važnost proizilazila iz verovanja u postojanje onozemaljskog života i „budućeg suda" Gospodnjeg.[3]

Tema ovog istraživanja prilično je osobena, pošto se homoseksualna aktivnost, kao i svaki drugi seksualni odnos, odigravala daleko od očiju javnosti. Međutim, ni jedno učinjeno delo nije moglo izbeći pogled „svevidećeg" Boga. Stoga, kao jedini postojeći kanal koji nam omogućava da navedenu tematiku pobliže razmotrimo uz niz specifičnosti koje nas istovremeno u tome ometaju – jeste ispovednička i penitencijalna praksa srednjovekovne crkve. Seksualno ponašanje trebalo je ispričati drugom, i to na tačno propisan način, i ne bilo kome.

UPITNIK: PITANJE JE POSTAVLJENO

U crkvenom *Činu svete tajne ispovesti* nalaze se upitnici sa nizom pitanja koje je duhovnik trebalo da postavi osobi koja se ispovedala. Pitanja su se uglavnom odnosila na one oblasti života pojedinca koje bi danas nazvali privatnim i intimnim. Naime, najveću grupu činila su ona pitanja koja su se ticala seksualnog života vernika (upor.. Erickson 1977, 201). Mogući učinjeni gresi izgledali su nebrojani, što je zahtevalo razuđeni upitnik sa nizom raznovrsnih pitanja. Ona su obuhvatala najrazličitije oblasti iz seksualnog života pojedinca, počevši od gubitka „nevinosti" (radi utvrđivanja greha predbračnog seksa), do načina ljubljena sa ženom ili vođenja ljubavi (pitanje bluda), pa sve do niza pitanja koja se tiču različitih oblika incesta.[4] Upitnik je mogao biti prilagođen polu osobe koja se ispovedala, te su pitanja bila podeljena na ona „muška" i ona „ženska". Pitanja vezana za seksualni prestup grupisana su u posebne celine kao što su blud, preljuba, incest ili druge vrste seksualnog odnosa koji su se u srednjem veku nazivali „neprirodnim" ili „protivprirodnim" bludom.

Prema tekstu obreda ispovesti koji se čita u Dečanskom trebniku iz sredine XIV veka, duhovnik je trebalo da upita muškarca da li je imao seksualni odnos „sa drugom", da li je u tom odnosu bio pasivni ili aktivni učesnik, da li je *stvorio* („učinio") ili je *on tebi stvorio* ili je, možda, upražnjavao uzajamnu mušku masturbaciju („u ruku svoju da li si učinio ili u drugarevu ruku ili svojom rukom drugom") i da li je „sa ženom kao sa muškarcem ili otpozadi sa ženom, skotski".[5] Slična pitanja bila su upućena i ženskoj osobi: da li je ona „sa

3 O vezi izmedu crkvene ispovesti i društvene kontrole, v. Fuko 2006², 68–74, passim.

4 Navedeno prema Činu svete tajne ispovesti koji se nalazi u trebniku srpske redakcije iz prve polovine ili sredine XIV veka i koji pripada rukopisnoj zbirci manastira Dečani (signatura Дечани № 67). Isti Čin crkvenog obreda sačuvan je i u bugarskoj redakciji, u tzv. Zajkovskom trebniku, nastalom u istom periodu, koji je nedavno objavljen (Цибранска-Костова и Мирчева 2012).

5 а сь дроугоць кда ксн створнль. а сонь тебѣ кда ѥ створнль. а бь роукоу своюю кда ксн створнль. нлн бь дроужьню роукоу. нлн своюю роукою нноцоу. (...) а сь женою акы сь дроужець. нлн сѣдан сь женою скотьскы. (Дечани № 67, 44г; upor. Цибранска-Костова и Мирчева 2012, 226–227).

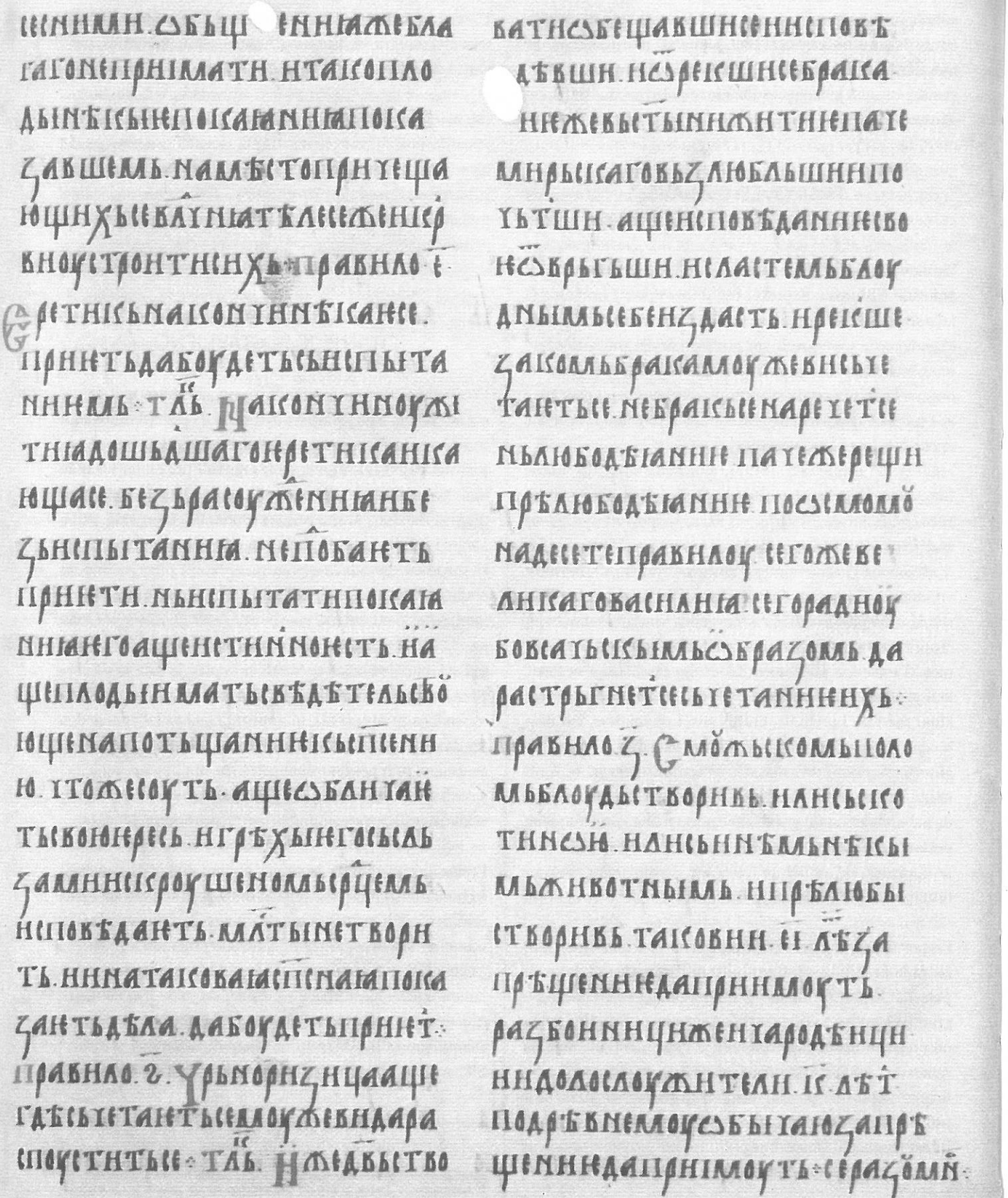

Pravilo 7. sv. Vasilija Velikog, Zakonopravilo ili nomokanon svetoga Save, Ilovički prepis. 1262. godina. Fototipija. Priredio Miodrag M. Petrović. Gornji Milanovac 1991, 171r

drugaricom kao sa muškarcem".[6] Pitanja koja su se ticala homoseksualnog odnosa mogla su biti postavljena već na početku same ispovesti, neposredno posle razgovora o gubitku nevinosti, a pre pitanja vezanih za masturbaciju, preljubu, incest i slično. „Da li si pao u *mužebludstvo*, ili se tebi (to) dogodilo? I kako, i kada, i koliko (dugo) si vremena bio (u tome)?", čita se u jednom drugom upitniku iz istog vremena.[7] Kako ovaj upitnik nije bio razdvojen na njegov „muški" i „ženski" deo, pitanje je u uopšteno postavljeno, ali nimalo diskretno. Od pokajnika se izričito tražilo da učinjeni greh vremenski odredi, da ukaže na njegovu učestalost i da ga (detaljno) opiše.

Pitanja su ulazila u samu srž onoga što bi danas nazvali intimnim. Njihova formulacija bila je direktna i nedvosmislena, ali istovremeno i pristojna. Određeni glagoli bili su zamenjeni onim neutralne vrednosti kao što je *stvoriti* („učiniti"), ili se opisno izražavalo, „u ruku svoju... ili u drugarevu", odnosno „kao sa muškarcem". Odabir pitanja ma koliko da su bila neposredna i direktna, proizilazio je iz shvatanja greha kao bolesti (upor. Erickson 1977, 201). Od duhovnika se kao od lekara, očekivalo da u detalje i sistematično ispita i opiše „bolest" da bi propisao odgovarajući lek, odnosno epitimiju (upor. Bullough 1982, 60). Za svaki greh propisivala se posebna epitimija. Pošto su detaljni upitnici zahtevali raznovrstan sistem epitimija, penitencijalni sastavi predstavljali su prave „duhovne farmakopeje" (*spiritual pharmacopoeia*), kako ih je nazvao Džejms Brundidž (Brundage 1995, 25), sa listama grehova i njima odgovarajućim epitimijama. Uspešna ispovest podrazumevala je niz pitanja koja bi navela grešnika na što potpuniji opis učinjenog dela. A to je zahtevalo znatan stepen uzajamnog poverenja, pre svega umešnost duhovnika. U tekstu crkvenog obreda ukazuje se na potrebu da se nadvlada osećanje stida prema drugom ljudskom biću tako što će se ispovest usmeriti ka nadzemaljskom autoritetu: „ovo ne ispovedaš meni, već Bogu. Kaži mi sve, nemoj se nimalo sramiti" (Алмазов III 1891, 91). Pitanje je, dakle, bilo postavljeno. Kakav je trebalo da bude odgovor?

TERMINOLOGIJA: MUŠKA PERSPEKTIVA

U srednjovekovnoj Evropi homoseksualnost se dovodila u vezu sa Sodomom i Gomorom, starozavetnim gradovima koje je uništio Gospod zbog homoseksualnog greha njihovih stanovnika (1 Moj 19).[8] Odatle su u evropskim jezicima, uostalom kao i u srpskom ili hrvatskom, potekli nazivi „sodomit", „sodomija", „sodomski" i slično (upor. Rječnik JAZU, 874). U srednjovekovnim slovenskim i srpskim tekstovima homoseksualni odnos označavan je kao „sodomski blud" (содомьскъ блоудъ), „greh sodomskih" (грѣхъ содомьскъ) ili „sodomsko delo" (содомско дѣланиѥ).[9] Međutim, pojam sodomija nije obuhvatao samo homoseksualni odnos, već i heteroseksualni analni čin koji je mogao poneti naziv „drugi greh sodomski" (дрѹгꙑ грѣх содомьскы)[10] kao i seksualni odnos sa životinjom (*skotološtvo*). Što se ovog poslednjeg tiče, mnogi srednjovekovni izvori razlikovali su sodomiju od skotološtva – „ko sodomski blud (čini), tako i sa životinjom..." (Jagić 1874, 137) – razlika koja se u savremenom jeziku izgubila (Rečnik MS, 912). Sva tri vida seksualnog odnosa smatrana su za *peccatum contra naturam* ili „neprirodni" ili „protivprirodni" greh (upor. Bullough 1982, 55–71; Johansson and Percy 2010, 44; Милаш 1911, 484), odnosno kao greh (blud) *črez jesťstva*, *prez jesťstva* ili *pače jesťstva*, kako je zabeleženo u slovenskim srednjovekovnim tekstovima.

Jezik srednjovekovne Srbije i uopšte slovenske srednjovekovne knjige, poznavao je i druge nazive za homoseksualnost i homoseksualnu aktivnost. To su *muželoštvo* (мѫжелоложство), *muželeganije* (мѫжелѣганиѥ) ili *muženeistov'stvo* (мѫжененстовьство),[11] slovenske reči koje predstavljaju kalk grčkih leksema *arsenokoitēs* i *andromania*[12] (Skok 1972, 493). U osnovi prve dve složenice nalaze se imenice *muž* (muškarac) i *lože* (postelja), odnosno glagol „ležati". Istu semantičku vrednost poseduju i nazivi učesnika tih aktivnosti, *muželožnik* (мѫжеложникъ) ili *muželožac* (мѫжеложьць). Sa druge strane, termin *muženeistov'stvo* ukazuje na poglede koji nisu nimalo neutralni: pošto je u korenu reči pojam *neistov'stvo* (нечистовьство), tj. bezumlje, mahnitost, pomama, ova složenica iskazuje određeni vrednosni sud. Slične vrednosne sudove sadrže i kovanice koje su sastavljene od reči *blud*, kao što su *mužebludije* (мѫжеблоудїѥ) (Алмазов III 1891, 91) i *mužebludnik* (мѫжеблоудникъ). Međutim, umestno navedenih termina, u srednjovekovnim slovenskim tekstovima veoma često je u upotrebi izraz „sa muškim polom" – obično u paru sa izrazom koji opisuje skotološtvo („sa skotom") – koji je bezuslovno podrazumevao muškarca kao vršioca radnje.

6 а съ подроугою акы с мѫжемь ѥда ѥи си створила (Dečani № 67, 45г; upor. Цибранска-Костова и Мирчева 2012, 270).

7 Алмазов III 1894, 91. Upitnik potiče iz srpskog trebnika prve polovine ili sredine XIV veka.

8 Милаш 1911, 484–485; Brundage, 1987, 57; Johansson and Percy 2010, 45. Drugačije tumačenje navedenog pasusa iznosi Boswell 1980, 93–96 smatrajući da je reč o kažnjavanju stanovnika pomenutih gradova zbog negostoprimstva. U svakom slučaju, kasnija srednjovekovna tradicija je ovu starozavetnu priču tumačila u kontekstu seksualne izopačenosti i homoseksualnih običaja stanovnika pomenutih gradova.

9 Miklosich 1977², 868. Najstariji pomen „sodomskog bluda" (содомьскы блъ дъ сътворитъ) nalazi se u najstarije sačuvanom slovenskom trebniku pisanom glagoljicom, Sinajskom trebniku iz XI veka (Старославянский словарь, 618).

10 Smirnov 1914, 144; iz Epitimijnog nomokanona Pseudo-Zonare koji je na slovenski jezik preveden najkasnije u XIV veku (kada potiče i najstarije sačuvana bugarska redakcija) i čija je rukopisna tradicija srpske redakcije brojna i neobjavljena.

11 Za navedene staroslovenske i starosrpske reči i njihovo značenje, videti rečnike Miklosich 1862–1865; Даничић 1863–1864; Петковић 1935.

12 O grčkoj terminologiji, v. Troianos 1989, 29; Bauer 19886, 220; za drugačije tumačenje reči arsenokoitēs, Boswell 1980, 341–535; Boswell 2010, 141.

Već letimičan osvrt na upotrebu pojedinih termina i izraza u srednjovekovnom jeziku pokazuje da je analni heteroseksualni odnos bio obeležen snažnim homoseksualnim značenjem. Na to ukazuje sintagma „sa ženom kao sa muškarcem" (v. gore), koja sasvim precizno opisuje tip „neprirodnog" seksualnog odnosa. U grčkom tekstu Epitimijnog nomokanona Jovana Posnika upotrebljena je sintagma *gynaikeia arsenokoitia* – što doslovno znači „žensko muželoštvo" – ali ne da bi se njome označila ženska homoseksualna veza, već pomenuti heteroseksualni odnos.[13] Ipak, slovenski izraz „kao sa muškarcem" mogao je da označi i ženski istopolni odnos, ali u posebnim slučajevima kada je u tekstu naznačeno da se odnosi na ženu, bilo u slučaju „ženskih" upitnika iz pokajničke prakse, bilo da je reč o nekoj drugoj vrsti književnog dela, kao što su viđenja onostranog sveta i sl. (v. niže).

U svakom slučaju, *muželoštvo*, odnosno *muženeistov'stvo*, ili *mužebludije* smatralo se za jedan oblik bluda. U pojedinim interpretacijama uništenja Sodome i Gomore iz slovenskih, ćirilskih tekstova nije se uvek obaziralo na „detalje", te je mogao biti uopšteno izdvojen „blud", bez bližeg određenja, kao uzrok Božjeg gneva (Smirnov 1914, 64; upor. Левин 2006, 261).

KANONSKO PRAVO: „PROTIVPRIRODNI" BLUD KAO PRELJUBA

Kao osnovne spomenike kanonskog prava koji se tiču navedene problematike mogu se izdvojiti pravila sv. Vasilija Velikog (№ 7. i № 62.), sv. Grigorija Niskog (№ 4.) kao i tumačenja pravila Ankirskog pomesnog sabora (№ 16. i № 17) iz poznijeg vremena. Ova pravila nastala su tokom IV veka i svoj autoritet zasnivaju na Svetom pismu, bilo na starozavetnim knjigama kao što je Mojsijevo Petoknjižje (1 Moj 19; 3 Moj 18: 22; 20: 13), bilo na apostolskim poslanicama sv. Pavla (Rim 1: 26–27, 32; 1 Kor 6: 9; 1 Tim 1:10) iz Novog Zaveta.

Navedeni kanoni i njihova kasnija tumačenja od strane vizantijskih pravnika XII veka prevedeni su sa grčkog na srpskoslovenski jezik, i zajedno sa drugom kanonskom građom i zakonima rimskog i vizantijskog svetovnog prava (v. niže) čine sastavni deo Nomokanona ili Zakonopravila sv. Save (oko 1220). Ova knjiga bila je najvažniji pravni zbornik novoosnovane autokefalne srpske crkve (1219.) i nešto ranije novoproglašene Nemanjićke kraljevine (1217. godine).

Pravila sv. Vasilija Velikog prilično oštro osuđuju homoseksualno ponašanje. Takva osuda je iskazana dvojako, u dužini epitimije i svrstavanju pomenutog prestupa u grupu teških krivičnih dela. Homoseksualna osoba je osuđena na petnaestogodišnje odlučenje od Crkve, isto kao i drugi prestupnici sa kojima se ona izričito poredi, skotoložac, preljubnik, ubica, trovač i idolopoklonik (Законоправило 2005, 504–505; Милаш 1896, 358; upor. Troianos 1989, 41).[14] U nabrajanju ovih prestupa kao grehova iste težine može se prepoznati odjek poslanice sv. Pavla Korinćanima (1 Kor 6: 9–10) u kojoj se poimence navode grešnici koji ne mogu da zadobiju Božju milost i spasenje.[15] Osuda i vrednovanje homoseksualnog ponašanja ponavlja se i u 62. pravilu sv. Vasilija, ovog puta prilično sažeto, ali nedvosmisleno. Prestupnika je trebalo kazniti istom kaznom kao i za preljubu, što znači petnaestogodišnjom epitimijom (Законоправило 2005, 533; Милаш 1896, 409; upor. Troianos 1989, 41).

Izjednačavanje homoseksualnog greha i greha preljube po težini, jasno ukazuje da se homoseksualnost nije smatrala za „običan" blud. Takvo shvatanje prihvatio je i sv. Grigorije, episkop Nise, u jednoj od svojih poslanica koja je postala sastavni deo kanonskog prava. U njenom 4. pravilu Grigorije Niski definiše osnovnu razliku između „pohotnih grehova" bluda i preljube (Законоправило 2005, 582) i u tom kontekstu analizira težinu homoseksualnog greha i skotološtva. Iako mnogi, primećuje sv. Grigorije, ne prave bitnu razliku između bluda i preljube, on preljubu definiše kao dvostruki (*sugubi*) greh koji zahteva dvostruko veću kaznu. Osim bludnog odnosa, ovim činom nanosi se uvreda trećem licu, zakonitom supružniku. Isto obeležje nosi i homoseksualni prestup, pošto predstavlja „preljubu protiv prirode".[16] Osim što je „neprirodan", navedeni homoseksualni odnos je označen i kao „nezakonit" (Милаш 1896, 460–462; upor. Troianos 1989, 42–43).[17] Na ovaj način, zaokružen je osnovi srednjovekovni koncept homoseksualnosti. Predavanje homoseksualnom odnosu predstavljalo je bludnu radnju, nezakonit i neprirodni čin za koji se propisivala dvostruko veća epitimija u odnosu na blud sa osobom suprotnog pola.

U istom pravilu sv. Grigorija Niskog predstavljen je i osnovni koncept penitencijalne crkvene prakse koji je u tesnoj vezi sa

13 Заозерский и Хаханов 1902, 29; Paverd 2006, 43. U slovenskom prevodu upotrebljena je sintagma *v ženski prohod* (Заозерский и Хаханов 1902, 29) kojom je preneto osnovno značenje, a da se pri tom nije doslovno sledio grčki tekst.

14 *Svetosavski nomokanon* sadrži skraćenu verziju pravila sv. Vasilija koja je nešto drugačija. Za homoseksualni prestup i skotološtvo propisana je petnaestogodišnja epitimija, dok je za razbojnike, gatare i idolopoklonike ona određena na 20 godina, prema „drevnom običaju" (Законоправило 2005, 504–505).

15 „Ne varajte se: ni bludnici, ni idolopoklonici, ni preljubnici, ni rukobludnici, ni muželožnici, ni lakomci, ni lopovi, ni pijanice, ni opadači, ni otimači neće naslijediti carstva Božijeg" (navedeno prema prevodu Komisije Svetog arhijerejskog sinoda SPC).

16 O preljubi u kanonskom pravu i drugim vrstama slovenskih srednjovekovnih izvora, v. Левин 2006, 239–246; Милаш 1911, 501–505.

17 Svetosavski nomokanon sadrži skraćenu verziju ovog pravila prema kojem je homoseksualnost označena samo kao nezakonito delo, odnosno „nezakonita slast" (Законоправило 2005, 582).

priznanjem greha. Ukoliko bi pojedinac dobrovoljno ispovedio svoje grehe, odgovarajući detaljno na navedena pitanja iz upitnika, trebalo je da očekuje „milostivije zaprećenje" (tj. epitimiju) od onog „ko je viđen i razobličen" u svom grehu, odnosno uhvaćen na delu (Законоправило 2005, 582–583; upor. Милаш 1896, 462–463).

Predstava o homoseksualnosti kao o „neprirodnom" (*prez jest'stva*) seksualnom odnosu izneta je prilično nedvosmisleno i isključivo u tumačenjima pravila Ankirskog sabora od strane vizantijskih pravnika XII veka koja su uneta u Svetosavski nomokanon. Pomenuto obeležje nije smatrano samo odlikom *muželoštva*, već je obuhvatalo heteroseksualni odnos otpozadi i skotološtvo: „koji neprirodno sa ženom, ili sa muškim polom, ili sa beslovesnim životinjama čine skarednost..." (Законоправило 2005, 198). Pomenute seksualne sklonosti nisu se smatrale samo kao „neprirodne", već i „nečiste" i „zarazne". Poređenje sa gubom (*prokaza*) trebalo je da ukaže da navedena seksualna ponašanja prenose neposredno oni koji su njima već „zaraženi" („naučivši ih svojoj nečistoti") i da predstavljaju veliku opasnost za celokupni ljudski rod (Законоправило 2005, 198–199; Милаш 1896, 19). Poređenje homoseksualnosti sa gubom treba sagledati u širem kontekstu pretnji nadzemaljskim silama i Božjim gnevom koji svoje uporište ima u Starom zavetu.

Dužina trajanja epitimije za upražnjavanje „neprirodnog" seksualnog odnosa nije morala biti podjednako ista za sve prestupnike. Takvi stavovi izneti su u ankirskom 16. pravilu prilikom osude skotološtva. Ukoliko je prestupnik bio mlađi od 20 godina propisana bi bila dvadesetogodišnja epitimija, ukoliko je bio stariji i u braku, sledila je epitimija u trajanju od 30 godina, a oženjene osobe preko 50 godina starosti osuđene su na doživotnu epitimiju i pokajanje (Законоправило 2005, 197–198; Милаш 1896, 18–19). Navedeni stavovi imali su znatan uticaj na kasniju penitencijalnu praksu Crkve, kada se u obzir nije uzimala samo težina učinjenog greha ili njegova dobrovoljna ispovest, već i starosna dob pokajnika i njegovo bračno stanje.

Navedena kanonska pravila i njihova tumačenja izložena su u Svetosavskom nomokanonu uglavnom hronološki i prema autorima, te problematika koja se tiče homoseksualnog prestupa, uostalom kao i druga vrsta materije, nije izdvojena u posebnu celinu. Nešto više od jedan vek kasnije, u srednjovekovnoj Srbiji pojavio se prevod Sintagme Matije Vlastara (grčki tekst nastao 1335. godine), knjige u kojoj je radi praktične namene pravna materija tematski raspoređena. Celo jedno poglavlje ove knjige bilo je posvećeno homoseksualnosti (Sastav A, glava 14), te je ponelo nedvosmislen naslov *O muženeistov'stve* (о мужѧ єнєнстов'ствѣ, Синтагмат 1907, 107–108). U ovom poglavlju izneta su gorepomenuta kanonska pravila sv. Vasilija Velikog i sv. Grigorija Niskog, ali i izvod iz Epitimijnog nomokanona Jovana Posnika i jedna odredba iz vizantijskog carskog zakonodavstva, o kojima će kasnije biti reči. Izgleda da se pomenuta problematika smatrala prilično važnom za srpsko srednjovekovno društvo XIV veka, jer je poglavlje u celini i sa neizmenjenim naslovom našlo svoje mesto u skraćenoj verziji Vlastareve sintagme (Флоринскій 1988, 119), kompilaciji srpskih pravnika iz vremena cara Stefana Dušana (1331–1355).

PENITENCIJALNI ZBORNICI: DETALJNA ANALIZA HOMOSEKSUALNOG PONAŠANJA

Praktičnu primenu u pokajničkoj praksi srednjovekovne crkve imali su penitencijalni sastavi ili epitimijni zbornici, te se stoga mogu smatrati kao značajan istorijski izvor za istraživanje verskog i društvenog života parohije (Бојанин 2009, 261–283). U skladu sa pitanjima iz upitnika, značajno mesto posvećeno je seksualnim prestupima.[18] Mogli su to biti kraći sastavi ispisani na više listova, ili znatno obimniji, predstavljeni u vidu knjige. Osim što su predstavljali liste grehova sa propisanim epitimijama, ovi zbornici su sadržavali i praktična uputstva duhovnicima i parohijskom sveštenstvu, jer se smatralo da su važna za njihovu pastirsku delatnost. Najznačajniji pravni spomenik te vrste jeste Epitimijni (penitencijalni) nomokanon Jovana Posnika.[19] To je priručnik namenjen duhovnicima čiji se autoritet zasnivao ne samo na imenu carigradskog patrijarha sa kraja VI veka, već i na bogatom materijalu koji je proisticao iz znatnog duhovničkog iskustva anonimnih autora. Značajan deo ove knjige posvećen je seksualnim prestupima koji su sistematski popisani i detaljno opisani. Oni su predstavljeni kao „sedam telesnih (*plotskih*) grehova", uopšteno nazvanih *bluženija* (блѫженїе)[20], i to sledećim redosledom: masturbacija (*rukobljud* ili *malakija*), blud, preljuba, homoseksu-

18 Treba skrenuti pažnju na knjigu Pierre J. Payer, *Sex and the Penitentials: The Development of a Sexual Code 550–1150*. University Toronto Press 1984 u kojoj se ističe značaj latinskih penitencijalnih tekstova za istraživanje seksualnog ponašanja i stavova srednjovekovnih ljudi (Keefe 1986, 453–455).

19 U srednjovekovnoj tradiciji ovo delo je pripisano carigradskom patrijarhu Jovanu IV Posniku (582–595), mada je ono proizvod više različitih, anonimnih autora (Paverd 2006). To je knjiga praktičnog karaktera namenjena duhovnicima prilikom ocene ispovedanih grehova radi nametanja odgovarajuće epitimije. U srednjovekovnoj rukopisnoj tradiciji bilo je više redakcija ovog dela, a kao jedna od poznatijih izdvojila se ona Matije Vlastara (Троицки 1956, 61–89).

20 U srednjovekovnim slovenskim tekstovima u upotrebi su oba oblika блѫжденик (блажденик) i блоужение.

alnost, razdevičenje devojčice,[21] skotološtvo i rodoskrvnuće (Суворов 1901, 425; Заозерский и Хаханов 1902, 21; Paverd 2006, 41). Možda je niz od masturbacije do incesta odgovarao težini učinjenog greha, ali je osnovna namera bila da se telesni gresi međusobno razvrstaju i da se o njima duhovnik detaljno obavesti.

Od navedenih sedam telesnih grehova jednu grupu čine oni učinjeni „po prirodi" (*po jesťstvu*), a drugu „protivprirodni" (*črez jesťstvo*). U ovu drugu grupu navedeni su seksualni odnosi „sa životinjom ili sa muškim polom" (Заозерский и Хаханов 1902, 19, 37, 41; Paverd 2006, 41, 45, 46). Ovom podelom nisu navedeni svi protivprirodni gresi kanonskog prava, jer je izostavljen onaj koji potiče iz heteroseksualnog odnosa (v. gore), ali se o njemu govori na drugom mestu u ovom priručniku. Uostalom, spisak protivprirodnih grehova mogao se menjati i upotpunjavati. Srednjovekovni učeni klirici, moralisti i pravnici rimokatoličke Evrope uvrstili su i masturbaciju i *coitus interruptus* u protivprirodni greh.[22] Teolozi su ovim imenom označavali svaki seksualni odnos koji nije imao za cilj stvaranje potomstva (Bullough 1982, 55–71). Zapravo, naziv „protivprirodni" ukazuje da se priroda uzimala kao kriterijum za ispravnu aktivnost (Bullough 1982, 56), ali ne bi trebalo smatrati da je definicija „neprirodnog" greha, odnosno bluda mogla nastati na osnovu prirodno-naučnih istraživanja.[23] Ovim nazivima bili su omeđeni društveni i kulturni koncepti ljudske seksualnosti. Njima je označavan onaj vid seksualnih odnosa koji se nije smatrao društveno uobičajenim, niti je bio prihvaćen kao deo društvenog poretka, te se kao takav smatrao „nezakonitim" (upor. Fuko, 2006², 47; Bullough 1982, 70; Brundage 1987, 7; Левин 2006, 259–262).

Epitimijn nomokanon Jovana Posnika razlikuje tri oblika učestvovanja u homoseksualnom odnosu i shodno tome prepoznaje tri tipa greha. Prvi tip je predstavljen u pasivnom odnosu (*postradati ot inogo*), drugi u aktivnom, dok je treći opisan kao pasivni i aktivni (*postradati ot inogo, stvorit s inem*). Ova klasifikacija zasnovana je na ulogama koje su partneri imali u seksualnom odnosu i na osnovu tih uloga određivana je težina ličnog greha. Pasivno učešće je smatrano za lakši greh od aktivnog, dok je kao najteži greh označeno obostrano učešće (Суворов 1901, 426; Заозерский и Хаханов 1902, 25; Paverd 2006, 42–43, 83–84; upor. Troianos 1989, 45). Vrednovanje seksualnog ponašanja pojedinca bilo je sasvim suprotno opštim pogledima antičke epohe ili laičkog srednjovekovnog društva prema kojima je pasivna uloga muškarca uživala prilično nizak društveni ugled (upor. Boswell 1980, 74–75, passim; Veyne 2010, 33–35; Johansson and Percy 2010, 47–48; 49). Klasifikacija homoseksualnih grehova iz Posnikovog epitimijnog nomokanona tipično je hrišćanska, i proistekla je iz koncepta koji slavi vrlinu suzdržavanja od seksualnih želja.

Ipak, u toku jednog seksualnog čina moglo se istovremeno učiniti više telesnih grehova. Moglo se, takođe, upustiti i u više „neprirodnih" odnosa. Da bi ilustrovao svoje tvrdnje, anonimni autor–duhovnik je izneo više neobičnih primera. U kontekstu „neprirodnih" odnosa on je upozorio, na osnovu više kaluđerskih ispovesti, da telesni greh skotološtva nije morao biti učinjen samo sa životinjom suprotnog pola (Суворов 1901, 427; Заозерский и Хаханов 1902, 27; Paverd 2006, 43, 85–86; upor. Troianos 1989, 46), dok je kao jedan od gnusnijih prestupa izdvojio homoseksualni incest trojice braće (Суворов 1901, 427; Заозерский и Хаханов 1902, 29; Paverd 2006, 43, 88–89; upor. Troianos 1989, 46). Ovaj greh je dobrovoljno ispovedio, kako u tekstu stoji, „srednji" brat koji je učinio i najteži oblik greha, jer je podjednako bio aktivni i pasivni učesnik: *ot pr'vago postradav i tretijemu stvoriv*. Zarad neophodne pripreme i obuke duhovnika, u knjizi se sa više detalja opisuju pomenuti telesni grehovi i pažljivije ukazuje na njihovu razuđenost. Iz navedenih razloga podaci o homoseksualnosti i vrednovanju istopolnih odnosa znatno su sadržajniji od drugih srednjovekovnih crkvenopravnih zbornika. U tekstu se ne ukazuje samo na prepoznavanje različitih uloga seksualnog odnosa, već i na njegove oblike, ili se ukazuje na znatne starosne razlike među učesnicima, i sve to u kontekstu penitencijalne prakse. Kao osnovni oblici muškog istopolnog odnosa navedeni su uzajamna masturbacija, takozvana *suguba malakija* (Троицки 1956, 67), interkruralni ili međubedreni odnos i analna penetracija koja je ujedno predstavljala i najteži homoseksualni greh.

Učesnik homoseksualnog odnosa mogla je biti mlada osoba dečačkog, „otročkog" uzrasta. Ukazivanjem na ovu pojavu, anonimni autor ne prepoznaje pedofiliju kao greh, već mu je namera da ukaže na profesionalna ograničenja u budućem životu maloletnog učesnika. Zapravo, kao jedan od sedam telesnih grehova naveden je u grčkom tekstu greh *paidophthoria* (v. gore), ali ne u značenju razdevičenja dečaka – što je uobičajeno značenje ove reči ("corruption of boys", Lampe 1961, 997) – već kao seksualni odnos sa devicom (*otrokovi-*

21 U grčkom tekstu stoji *paidophthoria*, reč koja bi se na staroslovenskom jeziku prevela kao *detorastlenije* (дѣторастлѣнїе). U slovenskom prevodu Posnikovog nomokanona upotrebljen je naziv koji upućuje na „devicu", u skladu sa opisom navedenog greha: *ježe devou rastliti* (иже дѣвоу растлити) ili *devstva že paki rastlenije* (дѣвства же паки растлѣнїе) (Суворов 1901, 425, 427; Заозерский и Хаханов 1902, 21, 25; Paverd 2006, 41, 43; upor. Troianos 1989, 29–30).

22 Bullough 1982, 55–71; upor. Brundage 1987, 533. Prema Nikodimu Milašu (1911, 489) i u pravoslavnoj crkvi masturbacija spada u „prijestup sodomije".

23 „... svaki tip kopulacije koji se može zamisliti, svaki položaj koji je anatomski moguć, svaka „neprirodna" devijacija koja se može sebi predstaviti, događa se negde u „prirodi". Uprkos tome, dvosmislena distinkcija između „prirodnog" i „neprirodnog" seksa ostaje uvrežena u rečniku i vrednosnim sistemima zapadnoevropskih društava" (Brundage 1987, 7).

com) mlađom od 16 godina. Istopolni odnos sa dečakom ili adolescentom, sa druge strane, predstavljen je samo u okviru homoseksualnog greha, što na osoben način ilustruje srednjovekovne stavove o navedenim seksualnim odnosima. Slični pogledi mogu se prepoznati i u slovenskom prevodu Posnikovog nomokanona. Grčka reč *arsenokoitia* nije prevedena odgovarajućom reči *muželoštvo*, već izrazom *s' otroč'skim polom* (Суворов 1901, 426; Заозерский и Хаханов 1902, 25).[24] U primeru homoseksualnog odnosa sa dečakom prepoznaje se praktični značaj razlikovanja različitih oblika homoseksualnog čina radi moralnog vrednovanja njegovih učesnika. Osobi koja je u ranoj mladosti doživela analnu penetraciju (*v' prohod*) i koja se zbog svog uzrasta nije mogla smatrati grešnom, bilo je onemogućeno da postane sveštenik. Takva osoba smatrala se nepovratno nečistom – *i sasud razbijen bist*, lakonski je rečeno tim povodom. To, ipak, nije važilo za maloletnog učesnika interkruralnog odnosa (Суворов 1901, 428; Заозерский и Хаханов 1902, 55; Троицки 1956, 70; upor. Troianos 1989, 44; Левин 2006, 344).

Izgleda da se u krugovima učene crkvene elite pitanje učestvovanja pojedinca u homoseksualnom odnosu tokom rane mladosti smatralo prilično važnim prilikom izbora u sveštenički čin, te se navedeni pasus iz Posnikovog epitimijnog nomokanona prenosio u druga pisana dela. Unesen je u Sintagmu Matije Vlastara, kao deo poglavlja o homoseksualnosti (Синтагмат, 108) i zadržan je u kasnijoj Vlastarevoj redakciji Posnikovih pravila (Троицки 1956, 69–70), da bi preko Skraćene Sintagme srpskih pravnika (Флоринскій 1888, 119) postao deo Dušanovog zakonodavstva. U svakom slučaju, nezavisno od seksualnog iskustva koje je pojedinac mogao imati u ranoj mladosti (pre nametnutog nego željenog), sveštenik nije smeo biti osoba sklona homoseksualnim vezama. Seksualna čistota sveštenikove profesije čuvala se i prilikom drugih oblika seksualnih aktivnosti koje su crkveni autoriteti označavali kao „protivprirodne" a nisu bile homoseksualne, kao što je odnos sa ženom otpozadi, *s' ženoju svojeju črez estestvo*[25] (Павлов 1897, 330–331; upor. Левин, 345–346).

Analizom propisanih kazni iz Epitimijnog nomokanona Jovana Posnika i manjih penitencijalnih sastava iz trebnika, zatim kanonskog prava iz Svetosavskog nomokanona i Pune i Skraćene Sintagme Matije Vlastara, uočava se postojanje znatnih razlika u kažnjavanju prestupnika. Petnaestogodišnje i duže kazne iz kanonskog prava skraćene su u Epitimijnom nomokanonu Jovana Posnika i u drugim penitencijalnim sastavima na svega nekoliko godina. Ovo ne bi trebalo da dovede do jednostranog zaključka da su u penitencijalnoj praksi, što znači u svakodnevnom parohijskom životu, navedeni prestupi smatrani za manji greh nego što je to predstavljeno u kanonskom pravu. Ovde se zapravo radi o dva različita koncepta penitencijalne prakse i pastirskog delovanja – dugogodišnja odlučenja od crkve (zabrana pričešća) zamenjena su dvogodišnjim i trogodišnjim epitimijama uz obavezan post, metanija (poklone do zemlje) i davanje milostinje.[26] Pravila Jovana Posnika Vlastareve redakcije propisivala su za homoseksualni prestup trogodišnju zabranu pričesti, uz post *suhojastija* i 200 metanija dnevno umesto petnaestogodišnjeg odlučenja sv. Vasilija Velikog.[27] Nešto veća kazna, poređenja radi, propisana je za preljubu u vidu trogodišnje epitimije i 250 poklona dnevno, a za incest, trogodišnja epitimija i 300 dnevnih poklona (Троицки 1956, 68, 69).

Navedeni tip kažnjavanja ušao je i u manje penitencijalne sastave koji su imali veliki praktični značaj u pastoralnoj praksi. Oni su se često prepisivali u trebnicima u kojima se nalazio i *Čin svete tajne ispovesti*, i na taj su način, doslovno, bili „pri ruci" duhovnicima i sveštenstvu. U njima je petnaestogodišnje odlučenje sv. Vasilija Velikog skraćeno na dvogodišnju epitimiju uz post i 200 metanija dnevno, što predstavlja modifikaciju pravila Jovana Posnika[28] (Jagić 1874, 135). Ista dužina trajanja epitimije i broj dnevnih poklona propisani su za preljubu, dok je za blud to bila jednogodišnja epitimija (Jagić 1874, 134). Greh incesta smatran je najtežim i za njega je propisana trogodišnja epitimija i 500 dnevnih poklona (Jagić 1874, 135). U pojedinim penitencijalnim sastavima ili njihovim delovima posvećenim monaškoj disciplini, određena ponašanja i postupci izričito su bili zabranjeni samo monasima, često uz preteće tonove: ukoliko bi dvojica kaluđera spavala u jednoj postelji, smatrali bi se bludnicima i to od strane samog Isusa Hrista (Jagić 1874, 132).

Penitencijalna praksa bila je osetljiva na učestalost prestupa i na starosnu dob prestupnika prilikom propisivanja epitimije. Ukoliko se radilo o telesnim gresima, na težinu kazne uticalo je i bračno stanje prestupnika. Olakšavajuće okolno-

24 Ovim neuobičajenim izrazom „sa otročkim polom" označen je homoseksualni odnos. Navedena formulacija direktno upućuje na „treći pol", uz postojeći muški i ženski, što na posredan način kazuje o mestu dečaka ili adolescenta u opštem kontekstu ispoljavanja seksualne želje. Trebalo bi skrenuti pažnju da je značenje pomenutog izraza višeznačno, kao što je višeznačno značenje pojma *otrok*, koji istovremeno označava i slugu, u društvenom pogledu zavisnu osobu.

25 Svaki heteroseksualni odnos otpozadi, bilo da je reč o analnoj ili vaginalnoj penetraciji smatrao se „protivprirodnim" grehom (Bullough 1982, 55–71; Левин 2006, 230).

26 Skraćenja dugogodišnjih zabrana pričešća, pre svega onih nametnutih od sv. Vasilija Velikog, pripisuju se Jovanu Posniku.

27 Troicki 1956, 69. Ukoliko se, međutim, pokajnik ne bi pridržavao navedene epitimije „zbog lenjosti", kako stoji u tekstu, primenjivala bi se kazna sv. Vasilija (Troicki 1956, 69).

28 Reč je o jednoj skraćenoj verziji Vlastareve redakcije Pravila Jovana Posnika koja je delimično uvrštena u srpsku penitencijalnu kompilaciju koju je objavio Jagić (Бојанин 2012, 174–177).

sti uvedene su, kao što je rečeno, već na Ankirskom pomesnom saboru povodom osude skotološtva. U Epitimijnom nomokanonu Jovana Posnika kazne za homoseksualni prestup i skotološtvo mogle su biti za godinu dana kreće (smanjene sa tri na dve godine) ukoliko bi se prestup dogodio samo „jednom, dva ili tri puta", ili je učinjen iz neznanja ili zbog nepismenosti, odnosno zato što prestupnik „nema ženu" ili je mladi od 30 godina (Заозерский и Хаханов 1902, 47; Paverd 2006, 46, 114). Pogledi u vezi sa „olakšavajućim okolnostima" povodom sodomskog bluda i skotološtva prenošeni su u pokajničku praksu i putem manjih penitencijalnih sastava pri trebnicima (Jagić 1874, 137, 140). Granica od 30 godina ostajala je uglavnom nepromenjena ili je bila neodređeno opisana terminima *u mladosti i starosti* ili *sredovečan*, dok je dužina trajanja epitimije, kao i broj obaveznih dnevnih poklona mogao biti ponegde i drugačije propisan.

SVETOVNO PRAVO: HOMOSEKSUALNOST I SMRTNA KAZNA

Za razliku od crkvenog prava kanonskih i penitencijalnih zbornika, srpsko svetovno zakonodavstvo koje je predstavljeno u Zakoniku cara Stefana Dušana iz 1349. i 1354. godine, nije razmatralo pomenutu problematiku (Соловјев 1928, 179–187). Ipak, odredbe svetovnog zakonodavstva protiv homoseksualaca nisu bile nepoznate u srednjovekovnoj Srbiji. One su preuzete iz vizantijskog carskog zakonodavstva i u srpsku sredinu uvedene su u više navrata, preko velikih pravnih zbornika koji su sadržavali crkveno i svetovno pravo, takozvanih nomokanona. Naime, za potrebe autokefalne srpske crkve i novouspostavljene kraljevine Nemanjića bio je preveden Prohiron, zakon vizantijskih careva iz osme decenije IX veka, koji je postao sastavni deo Svetosavskog nomokanona. U srpskoslovenskom prevodu poznat je pod nazivom *Gradski zakon* i čini 55. poglavlje pomenutog Nomokanona. U pretposlednjem, 39. poglavlju naslovljenom „O kaznama", propisane su različite kazne za različita krivična dela, među kojima se kao relativno brojna nalaze i ona protiv morala. Odredba koja se tiče homoseksualnog prestupa (№ 73) nalazi se u grupi odredbi koje se odnose na incest (№ 69, № 72), abortus (№ 71) i skotološtvo (№ 74) i slične prestupe. Prema *Gradskom zakonu* oba učesnika homoseksualnog odnosa, *i tvorei i postradavii ot njego*, osuđena su na smrtnu kaznu u vidu pogubljenja mačem, *oba mačem da usečeta se*. Ipak, smrtna kazna nije bila propisana za sve učesnike, pošto se izuzimalo lice mlađe od 12 godina, koje je u takvom odnosu, kako je u odredbi rečeno, imalo pasivnu ulogu (Законоправило 1991, 326v; Дучић 1878, 133; upor. Левин 2006, 264).[29] Kazna pogubljenja mačem mogla je biti propisana i za druga krivična dela seksualnog prestupa, kao što je incest između roditelja i dece ili brata i sestre, odnosno između pripadnika prvog i drugog stepena krvnog srodstva, dok su se drugi oblici incesta kažnjavali manje strogim kaznama, kao što je kazna sakaćenja u vidu odsecanja nosa ili batinanje. Kazna sakaćenja, a ne pogubljenja, bila je, na primer, propisana i za skotološtvo, u vidu odsecanja polnog organa prestupnika (Законоправило 1991, 326v; Дучић 1878, 132–133).

Odredba protiv homoseksualnog odnosa iz Prohirona (*Gradskog zakona*) preuzeta je bez većih izmena iz Ekloge, starijeg zakona vizantijskih careva iz prve polovine VIII veka (Troianos 1989, 35–37). Pravna rešenja iz ovih odredbi sledila su pravnu tradiciju ranovizantijske epohe. Justinijanov kodeks prenosi zakon careva Konstancija i Konstansa iz 342. godine u kojem se osuđuje homoseksualni odnos i preti smrću, dok je u Justinijanovim *Institucijama* smrtna kazna propisana kako za preljubu, tako i za pederastiju (Brundage 1987, 121; Troianos 1989, 32). Navedeni stavovi i kazne ponovljeni su u Justinijanovim novelama, 77. noveli (538/539.) i 141. noveli (559.) (Brundage 1987, 121–122; Troianos 1989, 33–34). Ove novele donose neke novine u tumačenju homoseksualnosti koje će se ponavljati u različitim oblicima tokom srednjeg veka. Homoseksualnost se nije smatrala samo protivprirodnom, đavolskom i opasnom pojavom koja ugrožava učesnike seksualnog odnosa, već je predstavljala i pretnju celokupnom društvenom napretku zajednice i samom njenom postojanju. U novelama je ponovo aktuelizovana starozavetna priča o uništenju Sodome i Gomore koja je pojačala uverenje u postojanje opravdanog Božjeg gneva i osvete, u vidu gladi, zemljotresa i zaraze kojima se kažnjavao grešni ljudski rod.[30] Navedene pretnje bile su prilično dobro uklopljene u srednjovekovni način razmišljanja o ljudskom grehu, božjoj kazni i božjoj milosti.[31]

Pored carske odredbe, Svetosavski nomokanon sadrži još jednu koja propisuje smrtnu kaznu za homoseksualno ponašanje ali nije zasnovana na rimskom i svetovnom pravu. Ona je deo vizantijske pravne kompilacije poznate kao Izbor iz zakona Bogom datom Mojsiju (VIII vek) koja je, takođe, u slovenskom prevodu uvrštena u srpski Nomokanon i čini njegovo 48. poglavlje (Законоправило 1991, 254r, № 43). Zabrana protiv homoseksualnosti preuzeta je iz Levitske,

29 Za vizantijski tekst ove odredbe, v. Troianos 1989, 36, 37.

30 Prema stavovima Brundidža (1987, 123) Justinijanovo zakonodavstvo protiv homoseksualne prakse predstavlja značajan raskid sa ranijim rimskim zakonima o seksualnom ponašanju i ukazuje da u ovoj oblasti zakonodavne aktivnosti postoje prilično snažni uticaji Crkve.

31 Pomenuta shvatanja nalaze se u srži onoga što je Johansson 1978. godine nazvao *deluzijom sodomije* (*sodomy delusion*), paranoidnom verovanju da je određeno seksualno ponašanje demonsko delo, izvor večnog prokletstva i božjeg gneva, zarazno i opštepreteće za postojanje određene zajednice (Johansson and Percy 2010, 66–72).

odnosno Treće knjige Mojsijeve.[32] Navedeni seksualni čin nazvan je „gadnim", a svaki je od učesnika osuđen na smrt, bez izuzetka. Ova kompilacija bi se prema svom poreklu mogla uvrstiti pre u crkveno pravo,, pošto ponavlja različite odredbe i zabrane iz Mojsijevog Petoknjižja.[33] U ovoj studiji ona je našla svoje mesto u grupi svetovnih zakona, jer predstavlja drugačiji pristup kažnjavanju prestupnika u odnosu na crkveno zakonodavstvo.

Svetosavski nomokanon nije izgubio svoju zakonsku snagu u narednim stolećima. Ipak, pomenuta odredba vizantijskih careva iz *Gradskog zakona* (Prohirona) iznova je ponovljena u srednjovekovnoj Srbiji krajem prve polovine XIV veka. To je vreme sveobuhvatne zakonodavne delatnosti Dušanove vladavine i pojave srpskoslovenskog prevoda Sintagme Matije Vlastara. Napred je rečeno da je jedno poglavlje ove knjige posvećeno homoseksualnosti i da ono uz crkvenopravnu građu sadrži i pomenutu odredbu iz Prohirona. Tako su na jednom mestu sabrani kanoni crkvenog zakonodavstva sa duhovnim kaznama koje su prestupnika lišavali pričešća i društvenog života hrišćanske zajednice i odredba iz svetovnog prava koja ga je lišavala života, ponavljajući starosnu granicu od 12 godina. (Синтагмат 1907, 107–108).

Odredba iz vizantijskog carskog zakona protiv homoseksualnog ponašanja u srednjovekovnoj Srbiji cara Dušana i njegovih naslednika dobija na značaju ne toliko prevodom Vlastareve Sintagme, koliko nastankom Skraćene Sintagme. Na ovaj način, mnoge oblasti iz društvenog života koje nisu bile pravno pokrivene Dušanovim zakonikom, našle su svoje mesto u ovoj kompilaciji srpskih pravnika.[34] Pošto su njome bile obuhvaćene odredbe koje se tiču krivičnih prestupa protiv morala, verovatno ih nije trebalo ponavljati u Dušanovom zakoniku.[35]

Na osnovu navedenih podataka možemo zaključiti da je pored duhovne kazne u vidu epitimije, u srednjovekovnom srpskom društvu bila poznata i smrtna kazna za homoseksualce. Ona je preuzeta iz vizantijskog svetovnog zakonodavstva, bilo putem Svetosavskog nomokanona koji je sadržavao prevod Prohirona, bilo u kasnijem prevodu Vlastareve Sintagme i nastankom njene skraćene verzije. Ova odredba uživala je je izvestan značaj i kasnije, u post-srednjovekovnom srpskom društvu u okvirima Osmanskog carstva. Uneta je u takozvani Zakon cara Konstantina Justinijana, pravnu kompilaciju iz XVII veka, nastalu na osnovu pravnih spomenika Dušanovog zakonodavstva (Марковић 2007, 85, 120). Preuzeta iz Skraćene Sintagme, odredba je sačuvala starosnu granicu od 12 godina, ali uz izmenu načina kažnjavanja prestupnika: umesto pogubljenja mačem, oni su bili osuđeni na smrt spaljivanjem.[36]

Otvorenim ostaje pitanje koliko je široko bila poznata a samim tim i prihvaćena odredba vizantijskog carskog zakonodavstva u srednjovekovnim srpskim zemljama. To se posebno odnosi na period pre Dušanove kodifikacije kada ne postoje podaci o primeni smrtne kazne (Тарановски 1931, 53, 58). Poznato je da su srpski vladari prema običajnom pravu izbegavali da prolivaju krv svojih podanika, čak i u slučaju krivičnog dela ubistva (Тарановски 1931, 13). Kasnije je smrtna kazna pod uticajem vizantijskog zakonodavstva bila uvedena u Dušanov zakonik, ali samo za ograničeni broj krivičnih dela (Тарановски 1931, 54–59). Odredba protiv istopolnih odnosa, rečeno je, nije uneta u sam tekst Zakonika. U tesnoj vezi sa napred navedenim, stoji pitanje običajne pravne prakse kako u većim administrativnim i verskim centrima (gradovi ili kraljevske, odnosno carske manastirske zadužbine), tako i u lokalnim sredinama. O tome, na žalost, ne znamo ništa. Sagledavajući navedenu problematiku u jednom širem vremenskom kontekstu, ne treba zanemariti uticaje iz susednih zemalja i regiona, ne samo u kontekstu širenja pogleda, stavova i tumačenja putem pisanog teksta, već i putem neposredne, usmene komunikacije.

LEZBEJSTVO: I ONE POSTOJE

U sačuvanim izvorima srednjovekovne Srbije postojanje istopolnih odnosa kod žena gotovo i da nije primetno (upor. Левин 2006, 268). Polazeći od analize jezika izvora, terminologija homoseksualnosti je sasvim „muška". Napred je ukazano da uobičajena sintagma iz srednjovekovnih pravnih tekstova „sa muškim polom blud tvori" nije upotrebljena da osudi ženu kao jednog od učesnika seksualnog odnosa, već da označi aktivnu mušku osobu u homoseksualnom činu. Istovetni pogledi sadržani su i u rečima *muželožac* i *muželoštvo*

32 „Ko bi muškarca obležao kao ženu, učiniše gadnu stvar obojica; da se pogube; krv njihova na njih" (3 Moj 20: 13).

33 Ovaj pravni spomenik Troianos (1989, 40) svrstava u crkveno pravo.

34 Dušanov zakonik i Skraćena Sintagma, uz još jednu pravnu kompilaciju nazvanu Justinijanov zakon, čine jedinstvenu celinu u nauci poznatu kao Dušanovo zakonodavstvo (Соловјев 1928; Д. Богдановић 1981, 559–560).

35 Aleksandar Solovjev (1928, 179) je svojevremeno primetio da se u Dušanovom zakoniku nalaze svega dva člana (čl. 53, i čl. 54) koja se bave pomenutom problematikom.

36 U izvršenju smrtne kazne spaljivanjem Solovjev (1928, 186) prepoznaje uticaje zapadnog zakonodavstva i pri tom se poziva na Poljički statut iz 1440. godine („ima se sažgati preza vsakoga smilovnja"). Kazna spaljivanja za homoseksualce bila je široko prisutna u statutima gradskih komuna latinske Evrope krajem srednjeg veka (Brundage 1987, 534). Pomenuti način kažnjavanja prihvaćen je u dubrovačkoj opštini 1474. godine, najverovatnije pod uticajem Venecije (Krekić 2010, 222–236).

za koje ne postoji ženski ekvivalent.[37] Složenica *muženeistovstvo* ima svoju „žensku" varijantu sačuvanu u pridevu *ženoneistov'n'* (женонеистовьнь) koja je zabeležena samo u muškom rodu i opisuje ženama sklonog, promiskuitetnog, muškarca (Miklosich 1862–1865, 194; Петковић 1935, 69). Ukoliko bi se određene tvrdnje donosile samo na osnovu sačuvanog srednjovekovnog rečničkog fonda moglo bi se pogrešno zaključiti da su jedino osobe muškog roda bile sklone istopolnim odnosima.

Navedeni termini i izrazi imali su opšte značenje i upotrebu u srednjovekovnom jeziku. Neki od njih su korišćeni u neizmenjenom obliku, označavajući lezbejski odnos ukoliko je u tekstu nedvosmisleno jasno da se odnosi na ženu, kao što je to učinjeno u Žitiju sv. Vasilija Novog: „sa njom, kao sa mužem, greh učinila" (Новаковић 1895, 73). Osim toga, postojali su i posebni nazivi, kao što je *žensko leganije* (sačuvan u kosom padežu: женьскыıь леганиєıь, Новаковић 1895: 73), koji svoju paralelu ima u široko prisutnom terminu *muželeganije*.

Osnovni književni autoritet u srednjem veku, sveta knjiga Novog Zaveta, poznaje žensku homoseksualnost. Ona se osuđuje u poslanici sv. Pavla Rimljanima u sledećem stihu: „jer i žene njihove pretvoriše prirodno upotrebljavanje u protivprirodno" (Rim 1: 26). Navedeni stih tumači se tradicionalno u kontekstu teksta koji mu neposredno sledi, a u kojem se izričito osuđuju muški istopolni odnosi (Crompton, 123, 125). Na lezbejski odnos ukazuje se uglavnom u penitencijalnim tekstovima radi potrebe pokajničke prakse. Napred je ukazano na pitanja o odnosu sa „drugaricom" koja je trebalo postaviti ženi prilikom ispovesti, što pokazuje da je ispovednička praksa prepoznavala lezbejstvo kao ozbiljan seksualni prestup. U Epitimijinom nomokanonu Jovana Posnika koji sadrži detaljne opise sedam telesnih grehova, seksualni čin dve žene predstavljen je kao uzajamna masturbacija, odnosno srednjovekovnim jezikom rečeno kao *rukobljud* ili *malakija* (pozajmljenica iz grčkog) (Заозерский и Хаханов 1902, 37; Paverd 2006, 45). U pojedinim penitencijalnim sastavima navedena aktivnost se označavala i preciznije, kao *ženska malakija* (женска цалакїа).[38] Pomenuti odnos imao je svoju paralelu u istom seksualnom činu dvojice muškaraca ili pak u njihovom interkruralnom odnosu (Заозерский и Хаханов 1902, 37; Paverd 2006, 45).[39] Seksualni prestup ove zene predstavljao je teži greh od usamljene masturbacije ali pošto se nije radilo o penetraciji smatran je manjim nego seksualni odnos dvojice muškaraca. Osuda navedenog ponašanja i klasifikacija greha bili su nerazdvojivi od koncepta „neprirodne" upotrebe seksualnih organa, prema kojem se, rečeno je, podjednako osuđivala kao sodomija svaka analna penetracija.

U svakom slučaju, svrstavanje lezbejskog odnosa na nivo masturbacije omogućavalo je manju osudu od strane pojedinih crkvenih autoriteta, koja se obično svodila na jednogodišnju epitimiju (Smirnov 1914, 143).[40] U ruskoj srednjovekovnoj istoriji sačuvan je jedan sastav sa pitanjima Kirika i odgovorima episkopa novgorodskog Nifonta (XII vek) prema kojima se polni odnos između adolescentkinja smatrao manje grešnim od predbračnog heteroseksualnog odnosa ukoliko se himen ne bi oštetio (Левин 2006, 268–269).

Opšti stavovi o ženskoj homoseksualnosti nisu morali da slede istančanu klasifikaciju grehova iz penitencijalnih spomenika, te se po težini prestupa ona nije morala razlikovati od one muške. Uostalom, to pokazuju navedeni stihovi iz Jevanđelja, dok su u srednjovekovnim popularnim opisima onostranog sveta lezbejke bile zajedno sa *muželošcima* osuđene na iste paklene muke.

ONOSTRANI SVET PAKLENIH MUKA

Potreba da se na pitanja postavljena tokom ispovesti dâ iskren i iscrpan odgovor - da se govori o intimnim stvarima - proizilazila je iz opšteg verovanja u eshatološki značaj ispovesti. Ispovedani gresi bili su poništeni i nisu mogli teretiti dušu preminulog na onom svetu. Takvo shvatanje prilično je detaljno i slikovito predstavljeno u posebnoj vrsti srednjovekovne lepe književnosti, u apokrifnim viđenjima onostranog sveta. Ta su dela pisana u prvom licu kao svedočanstva pravednika, svetaca ili Bogorodice koji su zadobili božju milost da se lično uvere o večnim mukama grešnika. Oni obilaze sve nivoe pakla i opisuju muke povodom raznih tipova greha. U mnogim delima homoseksualnost nije izdvojena kao poseban greh, te bi se, možda, mogla sagledati u kontekstu kažnjavanja bludnika. Slično je i sa nekim drugim vrstama i podvrstama apokrifne književnosti kao što su sastavi o *Sedam neoprostivih (smrtnih) grehova*.[41] Za razliku od viđenja onostranog sveta, božja kazna je stizala još za života, obično u vidu elementarnih nepogoda i pomora. Naravno, ovde nije reč o gresima koji bi odgovarali onim iz Posnikovog

37 Postoji, na primer, reč mužatica, ali ona označava udatu ženu (Петковић 1935, 120).
38 Smirnov 1914, 143; iz epitimijnog nomokanona Pseudo-Zonare (v. nap. 10.).
39 U slovenskom tekstu ne pominje se interkruralni odnos (Заозерский и Хаханов 1902, 37; Paverd 2006, 45); za navedeni pasus grčkog teksta, Troianos 1989, 46.
40 Za latinske penitencijalne tekstove v. Brundage 1987, 167.
41 Novaković 1884, 89–96; Polívka 1890, 195–220; Йорданова 1998, 227–236.

nomokanona, jer su uglavnom bili izdvojeni oni svakodnevni, od nepoštovanja nedelje kao praznika ili autoriteta roditelja, pa čak do neverovanja u Boga. Od telesnih grehova izričito su navedeni blud i incest. Pošto je reč o apokrifnim tekstovima, spisak grehova i njihova formulacija, ali ne i njihov broj, mogli su biti promenljivi. U tu je grupu uvršten i greh onih „koji telo i dušu svoju oskrnaviše i ne veruju u Gospoda Boga svog" (*Апокрифи новозавешни* 2005, 397).

U štivu o *Sedam neoprostivih grehova* homoseksualnost je mogla biti obuhvaćena bludom koji se, opet, mogao formulisati kao greh „koji telo i dušu skrnavi". Zapravo, ona nije izdvajana iz opšte kategorije bluda. Najverovatniji razlog tome može se tražiti u pretpostavci prema kojoj se homoseksualno ponašanje nije smatralo za opšteprisutni oblik prestupa ili kao veća opasnost po određenu zajednicu.[42] Slično je i prilikom likovnog predstavljanja pojedinačnih grehova u zidnom crkvenom slikarstvu Strašnog suda ili Drugog dolaska Hrista. Na scenama paklenih muka uopšteno je predstavljen greh bluda, a ponekad i preljuba.[43]

Ipak, „sodomski blud" je mogao biti posebno izdvojen i opisan, kao što je to učinjeno u dva relativno rasprostranjena viđenja onostranog sveta, u Otkrovenju apostola Pavla i u Žitiju sv. Vasilija Novog. U ovom poslednjem, „sodomski blud" predstavlja 16. mitarstvo ili „nebesku carinu" koja je po ovom grehu nazvana *muženeganije i detoskvrnjenije*. U Žitiju sv. Vasilija Novog popisano je 21 mitarstvo kroz koje je trebalo da prođe duša preminulog na putu ka rajskom naselju. Svako od tih mitarstava činile su posebne grupe greha na kojima su duše ispitivane za neispovedane i neokajane grehe. U pomenutom Žitiju ova mitarstva su predstavljena svedočenjem Teodore, sluškinje sv. Vasilija Novog, koja je zahvaljujući milosti sveca prošla kroz sve „nebeske carine". Na carini *muženeganije* nije mogla biti ispitana za navedeni greh pošto je, kako se kaže, bila žena, ali su zato usledila ispitivanja o *ženskom leganiju* (Новаковић 1895, 73). Na ovom mitarstvu Teodora se nije dugo zadržala, za razliku od nekih drugih, što u izvesnom smislu pokazuje opšte poglede na homoseksualnost koja nije smatrana za uobičajeni greh jedne sluškinje.

U istom apokrifu opisane su i paklene muke za počinioce „protivprirodnog bluda" (*pače jest'stva blud*), kako u tekstu stoji, „muškarca sa muškarcem". Iz mučilišta duša grešnika ishodio je „gnojni smrad zbog njihove nečistote", dok su one bile osuđene na večnu patnju u ognjenom moru u kojem su ih jeli neumorni crvi (Новаковић 1895, 95).

Sličan opis paklenih muka duša koje nisu ispovedile svoj homoseksualni greh nalazi se i u starijem viđenju onostranog sveta, u Otkrovenju apostola Pavla. Veliki smrad pratio je mučilište koje je predstavljeno ognjenom rekom. Na istom mestu, zajedno, ispaštale su svoj su zemaljski greh duše muškarca i žena. „I videh muževe i žene ucrvljane. I behu krvavi u provaliji smolavoj i umazani smrdljivim kamenom. I tečaše ognjena reka. I upitah: 'Ko su ovi gospodaru?' I reče mi: 'Ovi učiniše blud u Sodomi i Gomori sa muževima zloobraznim. Zato ispaštaju muke ove' (*Апокрифи новозавешни*, 431).

Zbog relativne popularnosti viđenja onostranog sveta i strukture ove vrste književnih dela koja se mogla prilagoditi usmenoj komunikaciji (Бојанин 2011, 321) – na primer, besedi parohijskog sveštenika – ova vrsta apokrifne književnosti doprinosila je širenju predstava o opasnosti greha za onozemaljski život duše svakog pojedinca. Opisi paklenih muka povodom homoseksualnog prestupa nisu se mnogo razlikovali od opisa muka povodom drugih prestupa. Opisi su bili podjednako užasavajući, nezavisno od vrste i težine greha. Jer, osnovna funkcija pomenutih apokrifa bila je ta da se vernicima predoče sve moguće posledice neispovedanog greha, a time i značaj iskrene ispovesti pred sveštenikom (duhovnikom), zvaničnim licem Crkve u parohijskoj zajedinici.

ZAKLJUČAK

Na kraju, kakav je mogao biti odgovor na postavljena pitanja tokom ispovesti? Da li je bilo teže priznati homoseksualni prestup ili heteroseksualni blud, preljubu, skotološtvo? I da li se prilikom ispovesti razotkrivao samo seksualni čin? Ili je priznanje homoseksualnog greha neizostavno moralo da obeleži osobu koja se ispovedala kao homoseksualca/lezbejku u očima drugog, u ovom slučaju predstavnika crkvenih vlasti?

Odgovori na ova pitanja – ograničena na vremenski okvir obreda, usmenu reč i određeni trenutak u istorijskom vremenu – ostaće nam potpuno nepoznati. Izvestan uvid u shvatanja i stavove, a samim tim i na moguće interpretacije značaja pojedinih pitanja iz upitnika, pruža nam napred razmatrana crkvenopravna izvorna građa.

42 Sasvim je drugačije sa seksualnim prestupom rodoskrvnuća između roditelja i dece koje je imalo simboličan značaj nesumnjivo neoprostivog greha, koji je, videli smo, u Posnikovom nomokanonu naveden na kraju niza od sedam telesnih grehova.

43 Na fresci iz manastira Sopoćani greh bluda je predstavljen muškim i ženskim figurama obavijenim zmijama koje ih grizu za one delove tela kojima su zgrešili: usta, oči, uši, grudi, polni organi. Motivi predstave grešnika (češće u ženskom liku) obavijenih zmijama prisutni su i na scenama Strašnog suda i u crkvi Bogorodica Ljeviška u Prizrenu ili u crkvama manastira Dečani i u Gračanici. U ovoj poslednjoj, oslikan je i greh preljube, u liku muškarca obešenog naglavačke sa vezanim rukama na leđima (Тодић, 1978, 194, 195–200).

U ovoj studiji uglavnom su predstavljeni svi osnovni pravni spomenici srednjovekovne Srbije. U njima se jedino mogu prepoznati zvanični stavovi, u prvom planu crkvenih vlasti. Ti su izvori uglavnom prevedeni sa grčkog ili predstavljaju samostalne kompilacije srpskih pravnika. Što se Dušanovog zakonika tiče on ne sadrži nijednu odredbu o homoseksualnom prestupu, mada je navedena problematika ušla u pravne sastave koji pripadaju Dušanovom zakonodavstvu. U najrečitija srednjovekovna pisana svedočanstva o homoseksualnosti ubrajaju se penitencijalni sastavi, pre svega Epitimijni nomokanon Jovana Posnika. Uz njih, rame uz rame stoje i pojedini upitnici, sa više ili manje detaljnim pitanjima o učinjenim gresima. Duhovnici su upozoravani na sve moguće vrste telesnih grehova, pa i na one homoseksualne, koje su mogli u ispovesti čuti i koje je trebalo detaljno ispitati zarad spasenja duša vernika.

Homoseksualni čin, odnosno „sodomski blud" smatran je za „protivprirodni" greh i kao takav predstavljao je nezakonito delo (*crimen contra naturam*). Oznaka „protivprirodni" nije se vezivala samo za istopolni, već i za pojedine oblike heteroseksualnog odnosa. Takođe, navedeno određenje greha nije značilo i najteži oblik seksualnog prestupa, pogotovo ukoliko znamo da je krajem srednjeg veka i masturbacija uvrštena u „protivprirodni blud". Doduše, prilikom rangiranja težine telesnih grehova, *muželoštvo* je ubrajano u one veće i izjednačeno je sa preljubom. Ali je ono, s druge strane, smatrano manjim grehom od skotološtva i incesta – ukoliko se pridržavamo redosleda iz Posnikovog nomokanona ili tarifnog sistema epitimija iz manjih penitencijalnih zbornika. Drugačije rečeno, u navedenim tekstovima homoseksualno ponašanje nije izdvojeno u odnosu na druge telesne grehove.

Autori pomenutog epitimijnog nomokanona bili su takođe svesni da se u homoseksualni odnos moglo stupiti sporadično, samo jednom, dva ili tri puta u životu. To indirektno govori da se upuštanje u navedeni seksualni odnos nije obavezno poistovećivalo i sa seksualnim opredeljenjem pojedinca. Uostalom, kao i prilikom ocene konzumacije drugih oblika protivprirodnog bluda, skotološtva i heteroseksualnog analnog ili vaginalnog odnosa („otpozadi, skotski"). Slično tome, tumači se i metaforička opaska o „razbijenom sudu" u slučaju maloletnog učesnika homoseksualnog odnosa koja se razume ne u kontekstu formiranja seksualnog identiteta, već zabrane da dotično lice ikada u svom životu postane sveštenik.

Za crkvene autoritete, takođe, nisu ni svi oblici homoseksualne veze bili podjednako vrednovani. Oni su se mogli rangirati po težini greha, od uzajamne masturbacije, preko interkruralnog odnosa do analnog seksa. Slično tome, razlikovao se i greh svakog učesnika ponaosob: pasivno učestvovanje u homoseksualnom odnosu smatralo za manji greh.

Pogledi na homoseksualno ponašanje u svetu laičkog stanovništva i pitanje raznovrsnosti tih pogleda u zavisnosti od različitih slojeva društva, ostali su nam sasvim neuhvatljivi. Otvorenim ostaje pitanje stepena poznavanja i vrednovanja ove vrste greha u lokalnim sredinama. Nastupajući sa pozicija učene i pisane kulture, autori Posnikovog epitimijnog nomokanona dovode u vezu upuštanje u „protivprirodni" blud sa neznanjem i nepismenošću prestupnika (v. gore). Sa druge strane, detaljni upitnici sa nizom neposrednih pitanja pružali su izvesne mogućnosti vernicima da steknu uvid u različite oblike telesnog i samim tim homoseksualnog greha. Ali, istovremeno su nudili i potencijalno nova saznanja o raznovrsnim oblicima seksualnog uživanja.[44] Primena tih saznanja mogla je imati veoma konkretne posledice, bar u onozemaljskom svetu. Sve drugo ostaje nam nepoznato, kao što je pitanje koliko se često potezalo mačem na uhvaćene pojedince u homoseksualnom odnosu ili na učesnike rodoskrvne veze prvog i drugog stepena srodstva.

44 Zbog navedenih razloga isticala se potreba u rimokatoličkoj crkvi da se penitencijalni zbornici drže dalje od očiju laika (Bullough 1982, 60; upor. Brundage 1987, 169, 399).

NAMA

LITERATURA

Богдановић, Димитрије. 1981. *Душаново законодавство.* У *Историја српског народа I*, 557–565. Београд: Српска књижевна задруга.

Бојанин, Станоје. 2005. *Забаве и светковине у средњовековној Србији (од краја XII до краја XV века).* Београд: Историјски институт – Службени гласник.

Бојанин, Станоје. 2011. *Недеља као нерадни дан у средњовековној Србији.* У *Споменица академика Симе Ћирковића*, ур. С. Рудић, 307–335. Београд: Историјски институт.

Бојанин, Станоје. 2012. *Пенитенцијални састави у дечанским требницима № 68 и № 69.* У *Дечани у светлу археографских истраживања*, ур. Т. Суботин-Голубовић, 163–181. Београд: Народна библиотека Србије.

Бојанин, Станоје. 2009. *Парохијска заједница у огледалу српских пенитенцијалних зборника.* У *Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора*, ур. С. Ћирковић, К. Чавошки, 261–283. Београд: САНУ.

Даничић, Ђуро. 1863–1864. *Рјечник из књижевних старина српских I–III.* Београд.

Йорданова, Марина. 1998. *Откровение на св. Богородица за седемте гряха – текстологически наблюдения.* У *Медиевистика и културна антропология. Сборник в чест на 40-годишната творческа дейност на проф. Донка Петканова*, ур. А. Милтенова, А. Ангушева-Тиханова, 227–236. София.

Левин, Ив. 2006. *Сексуалност и друштво код православних Словена од X до XVIII века.* Лозница: Карпос.

Милаш, Никодим. 1911. *Црквено казнено право.* Мостар.

Петковић, Сава. 1935. *Речник црквенословенског језика.* Сремски Карловци.

Речник српско-хрватског књижевног језика. Нови Сад: Матица Српска.

Соловјев, Александар. 1928. *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка.* Скопље: Српско учено друштво.

Старославянский словарь (по рукописям X-XI веков). Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. Москва 19992.

Тарановски, Теодор. 1931. *Историја српског права у немањићкој држави: II Историја кривичног права*, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.

Тодић, Бранислав. 1978. *Новооткривене представе грешника на Страшном суду у Грачаници*, Зборник Матице српске за ликовне уметности 14: 193-204.

Bauer, Walter. 1988[6]. *Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der frühchristlichen Literatur.* Berlin – New York: Walter de Gruyter.

Boswell, John. 1980. *Christianity, Social Tolerance and Homosexuality. Gay People in Western Europe from the Beginning of the Christian Era to the Fourteenth Century.* Chicago and London: The University of Chicago Press.

Boswell, John. 2010. *Arhetipovi gej ljubavi u hrišćanskoj istoriji.* U *QT: Časopis za kvir teoriju i kulturu* I/3–4: 140–162.

Brundage, James A. 1987. *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe.* Chicago and London: The University of Chicago Press.

Brundage, James A. 1995. *Medieval Canon Law.* London and New York: Longman.

Bullough, Vern L. 1982. *The sin against Nature and Homosexuality.* In *Sexual Practices and the Medieval Church*, eds. Vern L. Bullough, James Brundage, 55–71. Buffalo, NY: Prometheus Book.

Erickson, John H. 1977. *Penitential Discipline in the Orthodox Canonical Tradition.* St. Vladimir's Theological Quarterly Vol. 21, No. 4: 191–206.

Fuko, Mišel. 2006[2]. *Istorija seksualnosti I: Volja za znanjem.* Prevod J. Stakić. Redakcija prevoda D. Aničić, Loznica: Karpos.

Johansson, Warren and William A. Percy. 2010. *Homoseksualnost u srednjem veku.* prevod Aleksandar Miletić. *QT: Časopis za kvir teoriju i kulturu* I/3–4: 43–89.

Keefe, Susan A. Pierre J. Payer. 1986. *Sex and the Penitentials: The Development of a Sexual Code 550–1150.* University Toronto Press, Toronto–Buffalo–London 1984. Speculum vol 61, No. 2 (1986) 453–455.

Krekić, Bariša. 2010. *Abominandum crimen: kažnjavanje homoseksualaca u renesansnom Dubrovniku.* prevod Aleksandar Miletić. U QT: Časopis za kvir teoriju i kulturu I/3–4: 222¬¬–236.¬

Lampe, G. W. H. 1961. A Patristic Greek Lexicon. Oxford.

McCarthy, Conor. 2004. Introduction. *In Love, Sex and Marriage in the Middle Ages.* A Sourcebook, ed. Conor McCarthy, 1–23. London and New York: Routledge.

Miklosich, Franz. 1862–1865 (19772). *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum, emendatum auctum.* Wien: Scientia Verlag Aalen.

Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika. Zagreb: JAZU.

Skok, Petar. 1972. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika II.* Zagreb.

Troianos, Spyros. 1989. *Kirchliche und weltliche Rechtsquellen zur Homosexualität in Byzanz.* Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 39: 29–48.

Veyne, Paul. 2010. *Homoseksualnost u Rimu.* prevod Dejan U. Aničić. U *QT: Časopis za kvir teoriju i kulturu* I/3–4: 29–39.

IZVORI

NEOBJAVLJENI IZVORI

Дечани № 67 – trebnik srpske recenzije iz oko sredine XIV veka, arhiv manastira Dečani.

OBJAVLJENI IZVORI

Алмазовъ, А. И. 1894. *Тайная исповедь в православной восточной церкви I–III*, Одесса.

Апокрифи новозаветни, приредио и на савремени језик пренео Т. Јовановић, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ.23/II, Просвета-СКЗ, Београд 2005.

Дучић, Нићифор. 1877. *Крмчија Морачка: Опис рукописа – Фотијеви предговори – Градски закон.* Београд: Гласник Српског ученог друштва II одељ., књ. 8.

Законоправило или номоканон светога Саве, Иловички препис 1262. година. Фототипија. Приредио Миодраг М. Петровић. Горњи Милановац 1991.

Законоправило светога Саве I. Приредили и превели Миодраг М. Петровић и Љубица Штављанин – Ђорђевић. Београд: Историјски институт 2005.

Заозерский, Н. А. и А. С. Хаханов. 1902. *Номоканон Иоанна Постника в его редакциях: грузинской, греческой и славянской.* Москва.

Марковић, Биљана. 2007. *Јустинијанов закон. Средњовековна византијско-српска правна компилација.* Београд: САНУ.

Матије Властара Синтагмат. Азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила. Словенски превод времена Душанова, изд. С. Новаковић, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, I од. књ. IV, СКА, Београд: СКА, 1907.

Милаш, Никодим. 1896. *Правила православне цркве с тумачењима II.* Нови Сад.

Новаковић, Стојан. 1895. *Живот Св. Василија Новог, Апокрифна легенда о животу с оне стране гроба по више српско-словенских рукописа*, Споменик СКА XXIX: 33–113.

Novaković, Stojan. 1884. *Apokrifi kijevskoga rukopisa.* Starine JAZU XVI: 89–96.

Павлов, А. С. 18972. *Номоканон при Большом требнике. Его история и тексты, греческий и славянский, с объяснительными и критическими примечаниями.* Москва.

Суворовъ, Н. 1901. *Вѣроятный составъ древнѣйшаго исповѣднаго и покаяннаго устава въ восточной церкви.* Византійскій временникъ VIII: 357–434.

Теодосије. 1984. *Житије светога Саве.* Превео Л. Мирковић. Превод редиговао Д. Богдановић. Београд: Српска књижевна задруга.

Троицки, Сергије. 1956. *Допунски чланци Властареве Синтагме.* Београд: Српска академија наука.

Флоринскій, Т. 1888. *Памятники законодательной дѣятельности Душана, Царя Сербовъ и Грековъ.* Кіевъ. (Приложенія V, 95–203).

Цибранска-Костова, Марияна и Елка Мирчева. 2012. *Зайковски требник от XIV век. Изследване и текст.* София: Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин" БАН – Издателство „Валентин Траянов".

Jagić, Vatroslav. 1874. *Sitna gradja za crkveno pravo.* Starine JAZU VI: 112–156.

Новаковић, Stojan. 1884. *Apokrifi kijevskoga rukopisa.* Starine JAZU XVI: 89–96.

Paverd, Frans van de. 2006. *The Kanonarion by John, Monk and Deacon and Didascalia Patrum*, Rome: Pontificio Instituto Orientale.

Polívka, Gj. 1890. *Opisi i izvodi iz nekoliko jugoslavenskih rukopisa u Pragu.* Starine JAZU XXII: 195–220.

Smirnov, S. 1914. *Drevne-russkii dukhovnik izsledovanie po istorii tserkovnago byta (The Early Russian Confessor. An Investigation into the History of Church Life).* Moscow [Gregg International Publishers Limited, England 1970.]

Stanoje Bojanin

Stanoje Bojanin

HOMOSEXUALITY IN MEDIEVAL SERBIA

This study deals with yet unexplored subject of homosexuality (*muželoštvo*) in medieval Serbia. The most relevant sources and principles of their methodological processing are presented here. The medieval Slavic terminology used to designate homosexual acts as well as the language used in written and oral communication to describe them has also been examined.

The important sources are found in the ecclesiastical law, such as the Nomocanon of Saint Sava of Serbia, the Syntagma of Matthew Blastares, Penitential Nomocanon of John the Faster, Penitential Nomocanon of Pseudo–Zonaras, and a group of the penitentials in the Trebnik. Those sources present the official views and attitudes, especially the ecclesiastical ones. The Code of Emperor Stefan Dušan does not contain any provisions on homosexual behavior, but later became part of Dušan's codification through abridged Syntagma.

Another group of the examined sources consists of apocryphal literature of otherworldly visions with descriptions of torments of sinners in Hell and religious paintings of the Last Judgment. However, such sources do not contain much data: the homosexual sin is mentioned just in two popular visions (the Apocalypse of Paul and the Life of St. Basil the Younger), while the paintings do not differentiate it from fornication (*blud*).

The penitentials, most of all the Penitential Nomocanon of John the Faster, contain the most elaborate evidence of homosexuality. They give descriptions of sexual acts, their levels of gravity, penance and the language used to describe the transgressions. Of the same significance are the penitential questionnaires with their more or less detailed questions about sexual behavior. The confessors had to be warned about all kinds of carnal sins including different homosexual acts which they might hear about in confessions and which they were to examine for the purpose of salvation of the faithful souls.

The homosexual act was "unnatural" and „against nature", and as such, was deemed unlawful. These designations did not only pertain to sodomy, but also to heterosexual anal and vaginal acts from behind and masturbation. Indeed, in the ranking of seriousness of the carnal sins, homosexuality was seen as a greater transgression than fornication and for that reason it was equated with adultery. According to John the Faster's penitential and the system of tariff penance from smaller penitentials, homosexuality was considered a lesser sin than bestiality and incest. It was supposed that individuals could be engaged in homosexual intercourse only "once, twice or thrice" in their life. The sinners in Hell represent mostly those who did not confess their homosexual act. Having perceived homosexuality in the context of sin and unlawfulness, the Serbian medieval sources do not clearly show evidence that the sexual act necessarily meant a sexual identity.

Vladimir Jovanović

HOMOSEXUALITY AND SERBIAN SOCIETY IN THE 19TH CENTURY

Contrary to a grim assumption of extreme homophobia, expected in a country such was Serbia in the 19th century, even than notorious for its sinister criminal statistics, homosexuality never produced severe reactions of the general public. Nevertheless, homosexuality as a phenomenon, gradually become an important political question, curiously connected with many areas of state building and social network. Complex relation of state and general public toward homosexuality, went on transforming and spiraling trough all of the 19th century, in an interesting and intricate order.

First glimpse of homosexual „trauma" in Serbia appeared with Ottoman Turks as invaders and new political masters, from the late 15th century on. Their violent sexual practices, as well as their extreme bisexuality, alienated and distanced local Christian communities further more from the mainstream Ottoman culture. Accordingly, traditional standpoint of illiterate Serbian peasants, oral poets and tavern public, expressed trough a popular erotic stories, even during the course of the long 19th century, was that homosexuality is a predominantly Turkish costume, a strange way of sexuality not phrased by local population. That notion prevailed and stayed strong even after Turks were long gone from Serbia. An important detail, connected to an unrevealed drama in national memory, a form of a collective therapy designed to outmaneuver and defeat the old enemy with witty erotic tail.

Serbian state, however, projected in a fashion of enlightened Europe monarchies, embraced much more oppressive policy toward homosexuality from the mid 19th century on. In an extraordinary method of super fast legislative building, criminalization and inventing new forms of criminality was

HEARTEFACT

MEĐU

Neispričane priče gej i lezbejskih života

NAMA

2014.

MEĐU NAMA

Neispričane priče gej i lezbejskih života

Zbornik tekstova

Izdavač:
Hartefakt Fond
www.heartefact.org

Za izdavača:
Andrej Nosov

ISBN:
978-86-914281-4-3

Urednice:
Jelisaveta Blagojević,
Olga Dimitrijević

Urednice oblasti:
Ana Stolić, Dubravka Đurić,
Katarina Lončarević, Zorica Ivanović

Autori/ke:
Adriana Sabo, Aleksandra Vuletić, Ana Stolić, Branko Burmaz, Dejan Zec, Dragana Duišin, Dragana Stojanović, Dubravka Đurić, Dušan Maljković, Ildiko Erdei, Jasmina Barišić, Jelena Petrović, Jelena Višnjić, Jelisaveta Blagojević, Katarina Lončarević, Lidija Radulović, Milorad Kapetanović, Nebojša Jovanović, Nebojša Savić, Nenad Knežević, Olga Dimitrijević, Slavčo Dimitrov, Sonja Gočanin, Stanoje Bojanin, Tanja Kalinić, Vladimir Bjeličić, Vladimir Jovanović, Zorica Ivanović.

Lektura i korektura:
Tatjana Popović

Art direkcija:
Nova Iskra, Mane Radmanović
www.novaiskra.com

Dizajn i prelom:
Mane Radmanović

Indeksiranje:
Nenad Knežević

Koordinacija:
Aleksandra Savanović

Štampa:
Standard 2

Tiraž:
1000

Beograd 2014.

Projekat podržali:

HEINRICH BÖLL STIFTUNG
SOUTHEASTERN EUROPE

Sadržaj publikacije je isključiva odgovornost Hartefakt Fonda i ne predstavlja nužno stavove Evropske Unije.

The contents are the sole responsibility of Hartefakt Fund and do not necessarily represent the views of the European Union.

The European Commission is the EU's executive body.

"The European Union is made up of 28 Member States who have decided to gradually link together their know-how, resources and destinies. Together, during a period of enlargement of 50 years, they have built a zone of stability, democracy and sustainable development whilst maintaining cultural diversity, tolerance and individual freedoms. The European Union is committed to sharing its achievements and its values with countries and peoples beyond its borders".

This project is funded
by the European Union – EIDHR Programme

Delegation of the European Union to the Republic of Serbia
Vladimira Popovica 40/V, 11070 New Belgrade, Serbia
T: +381 11 3083 200, F: +381 11 3083 201

HEARTEFACT

SADRŽAJ

9 Još uvek nismo kvir: tragovi prošlosti i/ili osmišljavanje budućnosti
Jelisaveta Blagojević i Olga Dimitrijević

1

17 Od muželoštva i ženske malakije do protivpravnog bluda i patologije – Neki aspekti istorije homoseksualnosti u Srbiji od srednjeg veka do kraja Drugog svetskog rata
Ana Stolić

22 Homoseksualnost u srednjovekovnoj Srbiji
Stanoje Bojanin

40 Homoseksualnost i srpsko društvo u 19. veku
Vladimir Jovanović

60 „...Brak je zajednica muškarca i žene...": Koncept heteroseksualnosti, bračna politika i seksualne prakse u Srbiji 19. veka
Aleksandra Vuletić i Ana Stolić

68 Neočekivani savezi: Britanske lezbejke u Srbiji i Prvi svetski rat
Olga Dimitrijević

84 Nevidljivi u oluji: Položaj homoseksualaca u okupiranoj Srbiji (1941-1944)
Dejan Zec

104 Koncepti, kontekst i stavovi prema homoseksualnosti – Istorijski osvrt
Dragana Duišin i Jasmina Barišić

2

117 Fragmenti iz svakodnevnog života gej muškaraca i lezbejki u savremenoj Srbiji
Zorica Ivanović

130 „Kod kuće": Konceptualizacija doma i prakse njegove proizvodnje kod osoba istopolne seksualne orijentacije
Ildiko Erdei

146 Biti isti, biti poseban: potrošačke prakse kao marker „istosti" i „različitosti" među gej muškarcima u Beogradu
Ildiko Erdei i Nebojša Savić

164 Religija i homoseksualnost. O odbacivanju i potrazi za religijskim i duhovnim izrazom gejeva i lezbejki u savremenoj Srbiji
Zorica Ivanović i Lidija Radulović